

Регіональна історія українського козацтва

А. В. Бойко

ЗАПОРОЗЬКИЙ ЗИМІВНИК В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII СТОЛІТТЯ

По атакуванню Січі тільки невелика частина запорожців вирушила за Дунай. Переважна більшість козаків залишилася на території Вольностей. Вони продовжували сидіти зимівниками і, віддалені від державної адміністративної влади, зберігали всі традиції запорозького життя. Велика кількість зимівників, а за останніми підрахунками нараховувалося 5767 зимівників [докладніше див.: 1], розглядалася державою як потенційна небезпека. Для подібних тривог у держави було достатньо підстав.

Розпочатий, за пропозицією П. Текелія, опис конфіскованих запорозьких зимівників призводить до створення запорозьких роз'їздів для їх охорони. Прислані для опису майна російські офіцери з тривогою доносили генералу Якобію про ватаги запорожців по зимівниках. Офіцерам постійно здавалося, що козаки тільки й очікують слушного моменту для нападу на описові команди [2, с.190]. В цей же час з'являється справа колишнього писаря Фридрика. Від нього стає відомо, що біля Барвінківської стінки скупчуються козаки для походу на Текелія. Для цього йде величезна козацька армія на чолі з отаманом Метелкою, до якої приєдналися три тисячі калмиків та запорожці, які раніше втекли в кримські гори. Подібні відомості переходять від зимівника до зимівника. Згодом вони обростають неймовірними фактами. В переказах козацьке військо нараховує понад шістдесят тисяч чоловік, а "гармати в них такі, що кожну тягнуть вісімдесят волів" [3, арк.270-282]. Але чутки так і залишилися чутками. Всі, хто проходив по справі Фридрика, були покарані. Після того, як козаків прогнали крізь 1000 шпіцрутнів, їх було відправлено на будівництво Нової Дніпровської лінії. Заслугує на увагу той факт, що зразу ж після справи Фридрика, за наказом Г. Потьомкіна було складено іменний список запорозької старшини, які за наданими їм атестатами та жалуваними медалями визнавалися вірними уряду [3, арк.284-286].

Однак чутки продовжували ходити по зимівниках. З'являються перші пісні про зруйнування Січі. Вони поширюються між козаками. Текелій 30 жовтня 1775 року доносив Г. Потьомкіну про складену серед запорожців пісню, яка відразу ж по зруйнуванню Січі пішла від козака гадяцького полку Івана Карнауха-Нестеренка. Невідомо, чи був останній її автором, але Текелій відзивався про неї, як "сплетенную сколь зловреднім, столь и к возмущению наклоняющим содержанием" [4, арк.386].

Саме зимівники, після зруйнування Січі, стають осередком козацьких змагань і основою збереження традиційного укладу Запорозьких Вольностей. Тому саме з боку зимівників вбачалася урядом небезпека [5, с.5-6]. Як наслідок, перед урядом постає завдання випрацювання політики ставлення до зимівників. При цьому держава чудово розуміє, що репресивні заходи проти величезної кількості зимівників, розкиданих по землях Вольностей, не принесуть бажаних результатів. Навпаки, виникне реальна загроза активного протесту. Тому головним завданням уряд вбачає здійснення контролю за зимівчанами. Останнє можливо зробити двома способами. Перший – залучити запорожців-зимівчан на державну службу через військові поселення існуючих пікінерських полків; другий – доручити нагляд за зимівчанами новим власникам запорозьких земель. Уряд використовує обидва способи.

Уже 18 червня 1775 року Г.Потьомкін віддає наказ Текелію про перепис населення Запоріжжя. Цей захід, проведений з фіскальною метою, повинен був визначити кількість людей, бажаних переселитися до створеної на запорозьких землях Дніпровської провінції. Передбачалося призначити місця, "на которых к пребыванию их должно строить слободы,

наблюдая при том, чтоб мелких и повсюду рассыпанных селений никаким образом заводит не дозволять"[6, с.37]. Місця для слобод рекомендувалося обирати в безпечних місцевостях та коло великих шляхів "для способного ими управления". Крім того, уряд бажав бачити слободи пунктами військових постоїв і забезпечення армії підводами.

Про добровільний перехід зимівчан до слобод не могло бути й мови. Тому Г. Потьомкін упроваджує силові важелі, які проявляються в рішенні приписати цілі регіони до розташованих в Новоросійській та Азовській губерніях пікінерських полків. 29 серпня 1775 року Текелій вже радиться з Потьомкіним з приводу приписання запорозьких поселенців до пікінерських полків. Водночас він пропонує "рассеянных зимовниками запорожцев, как они бессемейно поселения имеют все в изобретенных выгодных для себя местах, свестъ по несколько в самые удобнейшие и по дороге местоположения для заведения деревень" [4, 259-259зв.].

У вирішенні поставленого завдання уряд зіткнувся із суттєвими труднощами. Справа полягала в тому, що раніше поселені пікінерські полки вже мали своє господарство. Козаки полків обзавелися будівлями, землею, худобою, а тому переселятися на інші землі не дуже бажали. А так як переважну більшість пікінерів складало місцеве населення, пов'язане традицією з своїм краєм, то й будь-яке переселення було просто неможливим. Майже піврічні урядові намагання не мали ніяких наслідків. Усі накази залишалися на папері [6, с.78,7].

Наслідком подібних урядових невдач стало рішення Г.Потьомкіна про реорганізацію пікінерських полків. 31 жовтня 1776 року він подає на затвердження Катерині II доповіді про заснування поселених полків у Новоросійській та Азовській губерніях. Доповідь розглядається Катериною II і набуває чинності закону [6, с.96-99]. У документі визначаються причини подібної реорганізації. Однією з перших причин проголошено необхідність по скасуванні Запорозької Січі заповнити відсутність потрібних прикордонних військ. Заново створені пікінерські полки на запорозьких землях повинні були разом з військами Української дивізії "при всяком нападении на защищаемую ими границу, сделав надлежащий отпор, удержатъ на некоторое время стремление неприятеля". Друга з названих причин більш прагматична. Після зруйнування Січі "следует сих казаков занять по склонности их какою-нибудь службою". Потьомкін хитрував. Його мало турбували, принаймні в той час, схильності колишніх запорожців. Головне – не залишити без контролю та нагляду потенційно небезпечних для уряду запорожців.

Згідно з прийнятим узаконенням замість існуючих 4 гусарських поселених полків, Сербського та Волоського полків, 2 ескадронів Грузинського, 3 ескадронів Угорського та 2 ескадронів Московського легіонів створювалися 9 гусарських та 6 пікінерських полків. Пікінерські полки складалися з 4 раніше бувших, а саме – Дніпровського, Єлісаветградського, Луганського та Катеринославського, і 2 заново створених з колишніх запорожців – Полтавського і Херсонського.

Полки передбачалося утримувати на жалуванні, з повним забезпеченням мундиром та амуніцією. Загальна кількість людей у полках гусарських становила 5400 чоловік, у пікінерів – 10404 чоловіки. Комплектування проводилося з населення Південної України, приписаного до створених державних військових селищ. Термін служби в полках встановлювався в 15 років, після чого козаки-пікінери звільнялися й розходилися по домівках. На військових поселенців накладався земельний податок. Остаточні штати пікінерських полків було конфірмовані Катериною II у 1777 році.

Після розгляду імператрицею доповіді Потьомкіна розпочинається активна діяльність Азовського та Новоросійського губернаторів по втіленню його в життя. Головним напрямком стає "створення" державних військових слобод. Уже восени 1776 року В.Чертков, азовський губернатор, здійснює огляд старовинних запорозьких маєтностей, земель та урочищ. Матеріали Феодосія (Макарьєвського) дають можливість реконструювати фундаторський маршрут В. Чертова.

Спочатку він оглядає зимівники вздовж Самари. Із старовинного зимівника Семена Ковалю, який припав до вподоби губернатору, створюється державна слобода Вербки [8, с.39]. З оглянутих кількох сот зимівників на Самарі призначаються державні військові слободи Дмитрівка, Матвіївка та інші. Фундаторська діяльність В. Чертова продовжується на річці Вовчий. Прибувши в урочище Великий Яр, яке згодом увійшло до Олександрівського повіту, В. Чертков знайшов величезний зимівник військового старшини Івана Чигиринця. Зимівник був заснований Чигиринцем у 1772 році. Саме тоді він запросив до зимівника своїх родичів з-під Чигирини. Після 1775 року до зимівника прийшли запорожці і зимівник перетворився на досить велике господарство. Вражений багатото місцевістю, Чертков наказав Волководському земському комісару відмежувати землю для слободи. На честь Івана Чигиринця наказав назвати Іванівкою, а його самого призначити осадним, тобто людиною, на яку було покладено адміністративні обов'язки щодо заселення та устрою слободи [8, с.288-290]. Потім подібне повторилося з Великою Михайлівкою, яка завдяки зимівникам також перетворилася у військову слободу [8, с.288-290]. Потім подібне повторилося з Великою Михайлівкою, яка завдяки зимівникам також перетворилася у військову слободу [8, с.307-

309]. Зрештою зимівники козаків Олексія Петренка, Андрія Салогуба, Олександра Шпака, що теж розташувалися на річці Вовчий, стали черговими військовими слободами, відповідно Олексіївкою, Андріївкою та Олександрівкою. Уважно розглядав Чертков і місцевість майбутньої слободи Григорівки, після чого наказав “сидевшим здесь зимовниками и хуторами запорожцам стягивать сюда православный народ, основать здесь слободу” [8, с.256-257]. За визначеною схемою виникають й інші військові слободи на Вовчий. У 1776 році градотворча робота Черткова ще продовжувалася на Кам'янці та Торцю.

Не відстав у подібній діяльності і новоросійський губернатор М. Муромцев. Після постанови про реорганізацію полків у Новоросійській губернії також розпочинається процес створення військових слобод. Нічого принципово нового, в порівнянні з Азовською губернією, запроваджено не було. Запорозькі зимівники переводилися в ранг військових слобод. Але за методом переведення маємо певні особливості. Останні можна пояснити традицією плану 1764 року про роздачі земель в Новоросійській губернії.

Перш за все маємо відмінності в контингенті осадчих. В Новоросійській губернії – це переважно офіцери колишніх гусарських полків. І не дивно. Згідно з положеннями плану з'являлася унікальна можливість з мінімальними затратами водночас одержати землю, гроші та ще й чин. Єдиною проблемою було отримати дозвіл на заселення державної слободи. Сам же процес заснування займав досить мало часу. Адже скільки потрібно часу, щоб назвати зимівники військовою слободою [9, арк.54]?

В той же час, на противагу Азовській, у Новоросійській губернії справи йшли досить повільно. В 1781 році Потьомкін був змушений послати ордер М. Язикову, що замінив Муромцева на посаді губернатора. Потьомкін розгніваний: до цього часу Херсонський пікінерський полк з колишніх запорожців не створений, а запорозькі селища не переведені до стану військових слобод. Тому Потьомкін наказує рішуче прискорити комплектування Херсонського пікінерського полку [10].

Водночас з реалізацією державного контролю над зимівниками відбувається й інший процес. Він характеризується широкомасштабною роздачею земель поміщикам, яка фактично було завершена вже на кінець 70-х років. Зрозуміло, що в кордонах приватних земель знаходилися і запорозькі зимівники, які в переважній більшості і стають основою поміщицьких селищ [11, арк.8].

Як правило, поміщик, діставши землю в ранг і проголосивши про заснування селища на місці зимівника, спішив призначити осадчим найавторитетнішого старого козака-запорожця. Надавали пільгові роки. А оскільки землеробство ще не стало головуючим фактором, а скотарство не вимагало великої кількості робочих рук, то навіть після закінчення пільгових років повинності залишалися мінімальними. На відміну від військових слобод, де поселяни платили державі поземельний податок, козаки, опинившись на поміщицькій землі, такий податок сплачували поміщику. А через те, що термін пільгових років у поміщицьких селах був значно більший, ніж у державних, то зимівчани, як правило, залишалися на своїх місцях, перетворюючись в особисто вільних поміщицьких підданих. Тим більше, що в 70-х роках влада перешкоджала кріпосницьким зазіханням поміщиків щодо колишніх запорожців. Урядом декларується невключення належної зимівникам землі у поміщицький план, навіть якщо зимівник знаходиться в межах поміщицького наділу і займає найкращі землі [12, с.35].

Але з 1779 року ситуація різко змінюється. Зовнішньополітичне становище Російської держави сприяє укріпленню позицій у південній Україні. Миритися з існуванням непідконтрольних і певною мірою автономних зимівників держава вже не бажає. Влада рішуче розпочинає боротьбу з запорозькими зимівниками.

Офіційною причиною такого наступу визначається непотрібність зимівчан для суспільства, їх небажання “общежительства” й ухилення від одруження. Та головним все ж таки є непокоря та “своенравие” розкиданих по зимівниках запорожців [12, с.37]. Тому вже навесні 1779 року Новоросійський губернатор М. Язиков наказує сповістити всіх зимівчан, старшин і козаків про обов'язкове переселення із зимівників у міста та слободи. Для дієвості такого наказу впроваджуються урядом відповідні дії. Для переселенців надаються пільги. Перш за все, козакам дозволялося зберегти свої зимівники як хутори для утримання худоби, за умови, що в містах або слободах ними буде побудований згідно з планом будинок. Переселенці звільнялися від утримання пошт, державних і військових нарядів, всіх податків на два роки, “если только переселятся собственными домами из нынешних жительств в города или слободы государственные” [12, с.38]. Кожному, хто переходив з зимівника надавався білет на отримання з казенних лісів необхідного матеріалу для будівництва. Крім того, пропонувалося для слобод зводити церкви. Навпаки, усі, хто не бажав переходити, обкладалися повною мірою податками. На них покладалося утримання пошт та військових команд. Останнє особливо наголошувалося урядом, адже влада одержувала величезну кількість скарг від зимівчан на військові команди. Такі команди конфісковували волів, хліб, реманент. Уряд був дуже “занепокоєний” неможливістю захистити зимівчан від команд через їхню “рассыпанность” і віддаленість. Певно тому суворий

нагляд за переселенням покладався на земських комісарів “с особой суровостью”. Однак виконання наказу затягувалося. У березні 1780 року І. Синельников рапортував губернатору Язикову про небажання запорожців переселятися. У кращому випадку зимівчани брали білета на ліс, говорили, що переселяються, і продовжували жити по зимівниках. Тому запроваджуються каральні засоби. Зимівчан починають зганяти з зимівників. Подорожуючий у той час Півднем академік В. Зуєв був свідком цього процесу. Він писав, що степових запорожців-зимівчан “мало-помалу начали и их сгонять с их уединенных мест и принуждать строиться в оном (Никополе). Ныне, продолжая их собирать в определенные для населения места, между тем заселили 19 мест” [13, с.236].

Не залишаються осторонь і поміщики. Вони спішають записати проживаючих на їх землях запорожців в ревізію за своїми селищами. Після чого поміщики розпочинають змагання за заборону вільних переходів.

На середину 80-х років XVIII століття зимівники запорожців перетворилися на слобідські хутори. За браком земель і з поширенням кругової відповідальності за сплату поземельного, слобідські громади розпочинають змагання за ліквідацію хуторів. Подібне відбувається і в поміщицьких селищах. Як наслідок, величезна кількість хуторів-зимівників зникає. Фактично, знищенням запорозьких зимівників уряд сам перетворював Південну Україну в “дике поле”, щоб потім витратити величезні кошти для його заселення.

Джерела та література

1. Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995.
2. Полонська-Василенко Н. Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя // Нариси з соціально-економічної історії України. Праці комісії соціально-економічної історії України. – Київ., 1932. – Т. 1.
3. Російський державний воєнно-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 52. – Оп. 1. – Ч. 1. – Спр. 81-а.
4. РДВІА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Ч. 1. – Спр. 79.
5. А. Скальковський мав певну рацію, коли ставив зимівники на друге місце після Січі за небезпекою для уряду. Він, зокрема, пише, що “запорожцы, с их Сечью, независимыми зимовниками, кочевою и часто наездническою жизнью, непокорностью, считались больше как возмущившиеся подданные или разбойничьи шайки, нежели как грозное общество политическое” (Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730-1823. – Одесса, 1836. – Ч. 1).
6. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. 1774-1788 гг.-СПб., 1893. – Т. 1.
7. Зокрема, в одному з ордерів Г. Потьомкіна до В. Черткова від 3 травня 1776 року читаємо: “Луганский пикинерный полк, для выгоды в хлебопашестве и в прочем, согласно со мнением вашего превосходительства, извольте переселить на место между рек Самары и Волчьих вод, присоединя к нему всех прежних запорожских зимовников по реке Волчьей жителей и переведа желающих на те места из прочих дач” [6, с.78].
8. Феодосий (Макарьевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1880. – Ч. 1-2.
9. Типовим щодо цього є донесення відставного прапорщика К. Аристархова в Новоросійську губернську канцелярію, в якому він просить відмежувати землю по річці Базавлук для заселення ним державної слободи. У донесенні Аристархов пише, що “имеет он намерение заселить в бывших запорожских дачах в сту дворах государственную слободу” (ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 3).
10. При цьому він зауважує, щоб “при первом наборе в тот полк людей поступать таким образом, чтоб оные отдаваемы были на службу из домов семейных и зажиточных, дабы первоначально полк составлен был из надежных людей” [6, с.113-114].
11. Красномовно свідчить про це прохання секунд-майора Пулевича. Він клопоче про відведення землі над Інгулом, де на зимівнику Тарасовому бажає завести слободу в 50 дворів, та ще й на річці Громоклеї хоче, щоб йому відмежували землю на зимівнику Івана Горба для заведення хутора на 25 дворів (ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 8). У матеріалах Феодосія (Макар'євського) маємо чисельні повідомлення про створення поміщицьких селищ із запорозьких зимівників. Слід сказати, однією з перших перетворила свої зимівники на тепер уже свої села колишня запорозька старшина. Можна назвати такі відомі прізвища, як Ковпака, Глоби, Білого.
12. В цьому відношенні характерна справа за скаргою зимівчан Ф. Ялового, П. Твердого, С. Бакарашки, І. Зуба та І. Заброди до Новоросійського губернатора М. Язикова. Увесь час проживаючи зимівниками по річці Сурі, козаки в 1778 році раптом опинилися на приватній землі поручика Звягінова. Останній розпочав наступ на землі зимівчан. Як говориться в скарзі, Звягінов “совсем утеснил и не велит на той земли пахать хлеб, траву косить и скот пасть, произнося похвалки, что будет он скот занимать, так и с хлеба десятину, а из сена третью копну брать для себя” (Беднов В. Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений. – Екатеринослав, 1914). Резолюція губернатора виглядала досить рішучою. Він вимагав від Звягінова пояснень щодо своїх дій, адже у виданому йому білеті на рангову дачу “точно прописано зимовников в отвод не занимать и не чинить никаких им препятствий во владении”.
13. Зуев В. Путешественные записки Василья Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. – СПб., 1787.

Summary

The article dwells upon the conditions and fate of cossacks' farms-zymivnyks in the end of the XVIIIth century. It is shown, that by destroying cossacks' farms the government had taken the guilt of turning Ukraine into the "wild plain" just to spend huge sums of money for inhabiting it later.

I. Ф. Ковальова

КОЗАЦЬКІ ПАМ'ЯТКИ ПРИСАМАР'Я ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДОСЛІДЖЕННЯМИ

Для вітчизняної та зарубіжної історіографії є традиційним звернення до проблеми виникнення українського козацтва, зокрема пошуку генетичних попередників останнього у племенах і народах, які населяли Великий Степовий кордон протягом багатьох століть. Саме ці пошуки визначили головний напрямок наукових досліджень колективу Лабораторії археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара протягом 2001-2009 років, спрямованих на пошук матеріальних свідчень існування у пониззі р. Самара найдавніших козацьких пам'яток, зокрема містечка Самарь, поійменованого у відомій грамоті польського короля Стефана Баторія від 1576 р. вже як "старовинне". Саме археологічним джерелам належить вирішальна роль у встановленні місцезнаходження козацьких пам'яток Нижнього Присамар'я та висвітленні різних сторін їх буття.

Самара, "свята річка" запорозького козацтва, належить до лівих припливів Дніпра, який впадає у нього перед першим, за течією, Кодацьким порогом. Загальна площа її басейну становить 22600 км².

Присамар'я разом із Приоріллям у фізико-географічній характеристиці відповідає пограниччю між лісостеповою і степовою зонами із переважанням ознак першої. Для його позначення відомим природознавцем В.В. Докучаєвим ще у XIX ст. було запропоновано спеціальний термін "Передстеп", який підкреслював природну своєрідність району [1, с.5,89], що знайшло у подальшому підтвердження в археологічних матеріалах [2; 3]. Саме тут, у контактній зоні, найбільш яскраво позначились протистояння та взаємодія етнічних угруповань, які мали різне походження та мови, полярну спрямованість господарської діяльності та життєвого устрою. Вивчення цих процесів – актуальне завдання, від рішення якого залежить успішна розробка багатьох питань давньої і середньовічної історії України.

Із вторгненням у надазовсько-чорноморські степи значних тюркомовних етносів, до яких належали печеніги, торки та кумани-половці, межа із Степом дещо пересувається на північ. По р. Самарі, котра в руських літописах іменувалася Снепородом, проходив кордон між Руссю та половецьким Степом [4]. Монголо-татарська навала і наступне панування докорінно змінили політичну ситуацію в Степу і заклали підвалини нової адміністративно-державної системи – Золотої Орди, з діяльністю котрої пов'язано виникнення перших сторож із митницями на річкових бродах та при перевозах.

Саме рештки такого поселення XIV ст. з митницею при перевозі було відкрито археологічними дослідженнями на місці майбутнього козацького містечка Самарь [5]. Подібне поселення XIII-XIV ст. із поліетнічним слов'яно-кочовницьким населенням та монголо-татарською митницею існувало також на розі лівого берега Самари поблизу перевозу через Дніпро [6; 7]. В цих степових осередках, а ще більше – під захистом "дубової товщі", як пише про безкраї самарські ліси Д.І. Яворницький, відбувалося формування людини нової вдачі, вільної від забобонів як старої язичницької, так і християнської моралі, яка розірвала пуповину, що зв'язувала її з родиною, кланом, людиною, яка вище за все ставила волю й відданість товариству. Втікачі від князівської й ханської влади, ізгої, вони збивалися у ватаги, в яких діяв єдиний закон – власної військової честі і за якими в історичній літературі закріплено назву "бродників" чи "берладників".

Не торкаючись питання відносно правомірності виведення низового дніпровського козацтва від останніх, оскільки ця тема має як своїх прихильників, так і супротивників, констатуємо, що за матеріалами багаторічних розкопок саме такий шлях виникнення козацтва як соціального явища вважаємо найбільш вірогідним.

На жаль, більшість письмових джерел не відбиває у собі цього надрання етапу його формування. Про "козаків" на Самарі майже відсутні відомості чи вони мають дещо легендарний характер. Так, зустрічаємо у церковній історії розповідь про самарських рибалок, які готували їжу і показували навколишню місцевість князю Київському Володимирові під час його подорожі Дніпром у 988 році [7, с.44-45]. Польський хроніст Бартош Папроцький, описуючи історію Кшиштофа Зборовського, котрий став запорозьким гетьманом у 80-х рр. XVI ст., повідомляє, що на Самарі той знайшов 200 "річкових козаків", які промишляють лише звіра та рибу, добуваючи їх іншим людям на їжу [8, с.20].

Документально існування козацьких осередків у Присамар'ї вперше знаходимо у грамоті Стефана Баторія від 1576 року, підтвердженій універсалом Богдана Хмельницького від 15 січня 1655 р. [9, с.28].